

Michał Krupa*

Krajobraz kulturowy Ziemi Nowotarskiej – wybrane zagadnienia

Cultural landscape of Nowy Targ region – selected issues

Słowa kluczowe: Ziemia Nowotarska, Podhale, krajobraz kulturowy, ochrona, rewaloryzacja

Key words: Nowy Targ region, Podhale, cultural landscape, protection, revalorisation

WSTĘP

Ziemia Nowotarska to teren dzisiejszego powiatu nowotarskiego o powierzchni 1474 km², który jest jednym z dziewiętnastu powiatów województwa małopolskiego. W jego granicach znajduje się trzynaście gmin: Czarny Dunajec, Czorsztyn, Jabłonka, Krościenko, Lipnica Wielka, Łapsze Niżne, Nowy Targ, Ochotnica Dolna, Raba Wyżna, Rabka Zdrój, Spytkowice, Szaflary oraz Szczawnica. Gminy Nowy Targ, Rabka Zdrój i Szczawnica są gminami wiejsko-miejskimi. Teren ten jest bogaty w wartościowe elementy krajobrazu kulturowego tej części Podhala, o które należy dbać i chronić. Zasób zabytków architektury i urbanistyki Ziemi Nowotarskiej jest stale monitorowany oraz rewaloryzowany.

HISTORIA

Ziemia Nowotarska, podobnie zresztą jak całe województwo małopolskie, jest zróżnicowana pod względem etnicznym. Poszczególne grupy, mimo że posiadają odrębne elementy kultury ludowej, są od wieków nierozdzielnie związane z historią tych terenów. Na terenie Podhala mieszkają Orawiaci (Jabłonka, Lipnica Mała i Wielka, Zubrzyca Górna i Dolna, Orawka, Chyżne, Harkabuz, Podwilk, Podsarnie, Podszkle, Piekienik); górale podhalańscy (Zakopane po Nowy Targ, okolice Chochołowa, Czarnego Dunajca, Bukowina Tatrzańska, Białka Tatrzańska); górale spisy (Jurgów, Czarna Góra, Trybsz, Frydman, Falsztyn, Sromowce, Niedzica, Ka-

INTRODUCTION

The Nowy Targ region is the present-day Nowy Targ County covering the area of 1474 km², which is one of the nineteen counties of the Lesser Poland Voivodeship. There are thirteen counties within its reaches: Czarny Dunajec, Czorsztyn, Jabłonka, Krościenko, Lipnica Wielka, Łapsze Niżne, Nowy Targ, Ochotnica Dolna, Raba Wyżna, Rabka Zdrój, Spytkowice, Szaflary and Szczawnica. The municipalities of Nowy Targ, Rabka Zdrój and Szczawnica are village-and-town communes. The area abounds in valuable elements of cultural landscape of this part of Podhale, which should be taken care of and protected. The store of monuments of architecture and urban design of the Nowy Targ region is constantly monitored and revalorised.

HISTORY

The Nowy Targ region, like the whole Lesser Poland Voivodeship, is ethnically diversified. Particular groups, even though they possess individual elements of folk culture, have been inextricably linked to the history of the land for centuries. The Podhale region is inhabited by Oravians (Jabłonka, Lipnica Mała and Wielka, Zubrzyca Górna and Dolna, Orawka, Chyżne, Harkabuz, Podwilk, Podsarnie, Podszkle, Piekienik); Podhale Gorals (from Zakopane to Nowy Targ, vicinity of Chochołow, Czarny Dunajec, Bukowina Tatrzańska, Białka Tatrzańska); Spisz Gorals (Jurgów, Czarna Góra,

* dr inż. arch., Zakład Urbanistyki i Architektury, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

* dr inż. arch., Unit of Urban Studies and Architecture. Faculty of Building, Environmental Engineering and Architecture, Rzeszow University of Technology

Cytowanie / Citation: Krupa M. Cultural landscape of Nowy Targ region – selected issues. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2016;47:61-70

Otrzymano / Received: 18.06.2016 • **Zaakceptowano / Accepted:** 04.07.2016

doi:10.17425/WK47NOWYTARG

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

cwin, Łapsze Niżne, Łapsze Wyzne, Łapszanka); górale szczawnicy, inaczej pienińscy (Szczawnica, Krościenko, Grywałd, Tylka, Hałuszowa); Rusini Szlachtowscy (Szlachtowa, Jaworki, Biała Woda, Czarna Woda); górale beskidowi (okolice Jordanowa, Skomielna Biała, Łętownia, Spytkowice, Rabka Zdrój).

Dotychczasowe odkrycia archeologiczne, których dokonano w czasie badań prowadzonych na stanowiskach w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej¹, w Pieninach² czy w jaskini Obłazowej w Nowej Białej wskazują, że na Podhalu istniało osadnictwo już w okresie paleolitu. Ślady odnalezione także w innych miejscach pozwalają przyporządkować zamieszkujących te tereny ludzi do kręgu kultury tarnowiańskiej, ahrensburskiej oraz mazowszańskiej. Kiedy na początku holocenu nastąpiło ocieplenie, rozwinęły się formacje leśne. Wcześniej ostatecznie wycofał się lądolód skandynawski oraz zniknęły lodowce tatrzańskie. W wyniku tych procesów łowcy reniferów emigrowali na północ. Na opisywanym obszarze nie odkryto niestety żadnych stanowisk archeologicznych z okresu środkowego paleolitu, który wówczas rozpoczął się na Niżu Europejskim. Z kolei ślady osadnictwa odnalezione m.in. w Rabce świadczą o pojawieniu się od początku piątego tysiąclecia ludności prowadzącej osiadły tryb życia, która uprawiała rośliny, hodowała zwierzęta oraz potrafiła budować duże domy, wytwarzać naczynia gliniane i narzędzia z kamienia gładzonego. Na terenie Nowego Targu, Łopusznej, Frydmana, Nowej Białej, Białego Dunajca oraz Szaflar znaleziono liczne ślady osadnictwa z późnego neolitu i pierwszego, wczesnego okresu epoki brązu³. Odkryto m.in. ślady kultury ceramiki sznurowej, której wpływy dotarły tu z rejonu środkowej Małopolski. Odnaleziono tu także dowody występowania elementów kultury łużyckiej, którą przynieśli ludzie przybyli z Kotliny Sądeckiej lub z południa⁴.

Historia podhalańskiego osadnictwa od epoki brązu do wczesnego średniowiecza, w świetle braku konkretnych danych pozostaje niejasna. Wiadomo jednak, że południowa Polska była zamieszkała już od 2. połowy V wieku. Ludność z tego obszaru wywędrowała później do Czech, na Morawy i Słowację. Znaleźiska z obszaru Karpat potwierdzają wędrówkę Słowian w kierunku południowym oraz udział w walkach z Cesarstwem Bizantyńskim.

Pojawienie się na Podhalu gospodarki wypaleniskowej łączy się z rosnącym zapotrzebowaniem na żywność wytwarzaną ze zbóż, co z kolei wynikało z faktu wzniesienia coraz liczniejszych grodów otoczonych wałami, w których stacjonowały załogi wojskowe⁵. Przykładem tego może być znajdujący się na terenie dzisiejszych Szaflar gródek, wzniesiony w XI wieku w związku z organizacją włości książęcych, które stanowiły podstawę osadnictwa na słabo zaludnionym obszarze.

Od 1234 roku Podhale miało być zagospodarowywane przez cystersów – w tym celu książę Henryk Brodaty przekazał je wojewodzie krakowskiemu⁶.

Wiek XIV i XV przyniosły spadek liczby ludności oraz zmniejszenie produkcji rolnej na opisywanym obszarze. Można to tłumaczyć faktem, że zakon cystersów przeniósł się do Szczrzyca, stopniowo odstepując od zagospodaro-

Trybsz, Frydman, Falsztyn, Sromowce, Niedzica, Kacwin, Łapsze Niżne, Łapsze Wyzne, Łapszanka); Szczawnica or Pieniny Gorals (Szczawnica, Krościenko, Grywałd, Tylka, Hałuszowa); Szlachtowa Ruthenians (Szlachtowa, Jaworki, Biała Woda, Czarna Woda); Beskid Gorals (vicinity of Jordanow, Skomielna Biała, Łętownia, Spytkowice, Rabka Zdrój).

So far, archaeological discoveries made during the excavations conducted on the sites in the Orawa – Nowy Targ Valley¹, in the Pieniny² or in the Obłazowa Cave in Nowa Biała indicate that settlement might have existed in Podhale as early as the Palaeolithic. Traces found also in other places allow for attributing the people inhabiting this area to the circle of the Tarnowian, Ahrensburg and Mazowsze culture. When the climate became warmer at the beginning of the Holocene, forest formations developed. Previously the Scandinavian ice sheet had finally withdrawn and the glaciers in the Tatra Mountains had disappeared. As a result of those processes reindeer hunters migrated to the north. Unfortunately, no archaeological sites from the middle Palaeolithic period which began then on the North European Plain have been discovered within the described area. Then, traces of settlement found e.g. in Rabka bear evidence that at the beginning of the fifth millennium there appeared people who led a settled way of life, grew plants, bred animals and were able to build large houses, manufactured clay pots and tools from polished stone. In the area of Nowy Targ, Łopuszna, Frydman, Nowa Biała, Białej Dunajec and Szaflary numerous traces of settlement from the late Neolithic and the first early period of the Bronze Age have been found³, such as e.g. traces of the Corded Ware Culture whose influences must have come from the central Lesser Poland area. Evidence for the occurrence of elements of the Lusatian culture which must have been brought by people who arrived from the Sądecka Valley or from the south has also been found here⁴.

The history of settlement in Podhale from the Bronze Age to the early medieval period remains unclear for the lack of concrete data. It is known, however, that southern Poland was inhabited since the 2nd half of the 5th century. The peoples from the area later migrated to Bohemia, Moravia and Slovakia. Finds from the Carpathian region confirm the migration of the Slavs towards the south and their participation in fights against the Byzantine Empire.

The appearance of slash-and-burn cultivation in Podhale was connected to the growing demand for food made from grains, which in turn resulted from the fact more and more hill forts were built surrounded by walls, in which military crews were stationed⁵. Its example can be the hill fort, located in the area of the present-day Szaflary, built in the 11th century in connection with organising the ducal property which constituted the foundation of settlement in the sparsely populated area.

Since 1234, Podhale was to be economically developed by the Cistercians – for this purpose duke Henryk Brodaty (Henry the Bearded) handed it over to the Voivode of Krakow⁶.

wywania Podhala. Wzmianki o potencjale opisywanego regionu można odnaleźć już m.in. w najstarszym dokumencie szczyrzyckim wymieniającym „bogactwa” ziemi ludźmierskiej: „lasy, łąki, wody, ziemie uprawne oraz źródło słonej wody”⁷. Trudne warunki naturalne związane z ukształtowaniem terenu oraz panującym na Podhalu klimatem miały decydujący wpływ na stosunkowo słaby rozwój osadnictwa na tym obszarze w średniowieczu. Pierwsze stałe osady podhalańskie lokalizowane były w dolinie Dunajca, gdzie występowały żyzniejsze gleby oraz łagodniejszy klimat. Z czasem pojawili się na tych terenach również górnicy i hutnicy. Rozwój stałego osadnictwa spowodował również rozwój sieci szlaków komunikacyjnych, zwłaszcza w południowo-zachodniej części regionu⁸. Wcześniej na tym terenie ludność przebywała okresowo – byli to pasterze lub myśliwi.

Osadnictwo Podhala zasadniczo rozwijało się z trzech kierunków: ze wschodu, dolinami Skawy i Raby oraz z południa⁹. Rozwój opisywanego obszaru był związany również z jego geopolitycznym położeniem. Przez te przygraniczne tereny prowadził szlak z Krakowa na Węgry. Od połowy XIII wieku bezpieczeństwa pogranicza strzegł zamek w Szaflarach¹⁰. W tym samym czasie rozpoczyna się węgierska kolonizacja Spisza. Zasiedlone zostają północne i zachodnie stoki Magury, a później, na początku XIV wieku także Zamagurze Spiskie. Na Podhalu w XIII i XIV wieku powstają: Drusztyn, Falsztyn, Frydman, Kacwin, Niedzica, Nowa Biała, Nowy Targ oraz Krościenko nad Dunajcem¹¹. W wyniku kolonizacji prowadzonej przez węgierski ród Thurzonów w XIV wieku nastąpiło oderwanie od Polski obszaru Górnej Orawy. Wywołało to reakcję strony polskiej, która chcąc zapobiec utracie reszty Podhala, na mocy przywileju królewskiego rozpoczęła zakładanie osad już pod koniec XIV wieku¹².

W XIV wieku Podhale powróciło do dóbr królewskich. Piotr ze Słupii, rezydujący we wspomnianym zamku szaflarskim, był pierwszym wymienionym w przekazach przedstawicielem króla w tym regionie¹³. Fakt powrotu Podhala pod jurysdykcję królewską związany był z polityką Kazimierza Wielkiego, który umacniał południowo-zachodnie pogranicze¹⁴. Król dążył do utworzenia systemu obrony kraju opartego o sieć ośrodków miejskich otoczonych murami, posiadających zamek – rozbudowywany lub wznoszony w tym właśnie okresie. Jednym z działań podjętych przez Kazimierza Wielkiego w ramach wspomnianej polityki była akcja kolonizacji Podhala. Nowy Targ oraz Krościenko nad Dunajcem otrzymały wówczas prawa miejskie.

W wieku XV tempo akcji kolonizacyjnej wyraźnie spadło. Ożywienie rozwoju osadnictwa przyniosły dopiero działania rodu Pieniżków podjęte w XVI wieku na podstawie przywileju królewskiego. Wynikiem wspomnianych działań było powstanie Czarnego i Białego Dunajca, wsi Bystre, Chochołów, Pieniżkowice i Ciche. Kolejny przywilej królewski pozwolił rodowi Pieniżków na założenie m.in. Odrowąża, Działu, Pyzówki, Lasku, Leśnicy, Ratułowa, Skrzypnego i Załucza. Kontynuowana akcja kolonizacyjna sprawiła, że w XVII wieku starostwo nowotarskie liczyło 25 wsi¹⁵.

The 14th and 15th century brought a decrease in the population and in the agricultural production within the described area. It can be explained by the fact that the Cistercian Order moved to Szczyrzyc, gradually abandoning the idea of developing the lands of Podhale. Mentions concerning the potential of the described region can be found e.g. in the oldest Szczyrzyc document listing the “riches” of the Ludźmierz lands: “woods, meadows, waters, farmland and a salt water spring”⁷. Difficult natural conditions resulting from the lie of the land and the climate of Podhale were decisive for the relatively poor development of settlement in the area during the medieval period. The first permanent settlements in Podhale were located in the Dunajec River valley where the soil was more fertile and the climate milder. In time also miners and smelters appeared in the region. Development of permanent settlements also caused the development of a network of communications routes, especially in the south-western part of the region⁸. Previously people occupied the area only temporarily – they were either shepherds or hunters.

Settlement in Podhale basically developed from three directions: from the east, along the valleys of the Skawa and Raba rivers, and from the south⁹. The development of the described area was also associated with its geo-political location. The trade route from Krakow to Hungary ran across those borderlands. Since the mid-13th century, the castle in Szaflary guarded the safety in the borderlands¹⁰. At the same time the Hungarian colonization of Spisz began. Settlers arrived to the northern and western slopes of Magura, and later, at the beginning of the 14th century also to Zamagurze Spiskie. In the 13th and 14th century in Podhale there were founded: Drusztyn, Falsztyn, Frydman, Kacwin, Niedzica, Nowa Biała, Nowy Targ and Krościenko on the Dunajec¹¹. As a result of colonisation carried out by the Hungarian family of Thurzon the area of Upper Orava broke away from Poland in the 14th century. It provoked a reaction of the Polish authorities who, in order to prevent the loss of the remaining part of Podhale, empowered by the royal decree began to establish settlements already at the end of the 14th century¹².

In the 14th century Podhale once again became a part of the royal demesne. Piotr from Słupia, residing in the already mentioned castle in Szaflary, was the first king’s representative in the region mentioned in records¹³. The fact of Podhale returning under the royal jurisdiction was connected to the policy of King Kazimierz Wielki (Casimir the Great) who strengthened the south-western borderlands¹⁴. The king strove to create a system for the country’s protection based on a network of urban centres surrounded with walls and boasting a castle – expanded or erected during that period. One of the actions undertaken by Kazimierz Wielki within the already mentioned policy was the colonisation of Podhale. Nowy Targ and Krościenko on the Dunajec were granted town rights at that time.

Ryc. 1. Widok na kościół pw. św. Marii Magdaleny w Rabce Zdroju. Fot. autor, 2015

Fig. 1. View of the church of St. Mary Magdalene in Rabka Zdrój. Photo: author, 2015

Ryc. 2. Widok na kościół pw. św. Marcina w Grywałdzie. Fot. autor, 2016

Fig. 2. View of the church of St. Martin in Grywałd. Photo: author, 2016

Rozwój osadnictwa na Podhalu został zahamowany przede wszystkim przez niekorzystną dla osadników politykę starosty, którym od 1624 roku był Mikołaj Komorowski. Pobierał on wysokie opłaty od tutejszych mieszkańców, co zmusiło znaczną ich część do opuszczenia regionu. Nie bez znaczenia był też fakt, że Podhale nie było już tak strategicznie ważne¹⁶. Na te problemy nałożył się

In the 15th century the pace of the colonisation process visibly slowed down. The revival of settlement development was brought about by the activities of the Pieniążek family undertaken in the 16th century on the basis of a royal privilege. The effect of those activities was foundation of the villages of Czarny and Biały Dunajec, Bystre, Chochołów, Pieniążkowice and Ciche. Another

zakaz wyciętu lasów pod nowe osady wprowadzony przez króla i starostów czerpiących zyski z eksportu drewna. W związku z tym nowe osady musiały być lokalizowane na istniejących polanach, najczęściej w bezpośrednim sąsiedztwie funkcjonujących już wsi.

Osadnictwo podhalańskie rozwijało się stopniowo przez kilka stuleci. Początkowo było skupione w dolinie Dunajca i okolicach Nowego Targu, a następnie pojawiało się na pozostałym obszarze regionu. Wśród tutejszych mieszkańców można było spotkać ludzi z nizinnych części Polski i Słowacji oraz pasterzy wołoskich.

W XIX wieku istniejące osady były już na tyle rozwinięte, że ich przeludnienie doprowadzało do samorzutnego rozwoju osadnictwa na niezasiedlone polany i łąki¹⁷. W tym czasie zaczęła rozwijać się także turystyka związana z odkrytymi właściwościami leczniczymi źródeł w Rabce¹⁸ i Szczawnicy.

Podhale było jednym z pierwszych terenów Polski, na których rozpoczęła się ofensywa niemiecka podczas II wojny światowej. W trakcie całej wojny na tym obszarze działały struktury wojska podziemnego, które poza działalnością militarną walczyły o zachowanie tożsamości narodowej wśród górali, prowadząc m.in. tajne nauczanie.

Po wojnie turystyka podhalańska nadal prężnie się rozwijała, choć oczywiście uzdrowiska i pensjonaty zostały znacjonalizowane. Pracę przy ich obsłudze znajdowała coraz większa liczba ludności lokalnej, porzucając tradycyjne zajęcia związane z uprawą roślin czy hodowlą zwierząt.

Rozwój regionu przyniósł niestety także zagrożenia dla krajobrazu kulturowego i zabytków Podhala. Jest to związane z szybko rosnącą liczbą turystów, którzy często w niekontrolowany sposób penetrują ten bogaty w walory naturalne i kulturowe region, oraz z rosnącą liczbą mieszkańców, którzy wprowadzają doń niejednokrotnie obcą i anonimową architekturę.

ZASÓB ZABYTKOWY ZIEMI NOWOTARSKIEJ I JEGO OCHRONA

Na terenie Ziemi Nowotarskiej znajduje się ponad 100 zabytków architektury i urbanistyki wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa¹⁹.

Na terenie gminy Czarny Dunajec nagromadzenie obiektów zabytkowych można spotkać m.in. w Chochołowie, gdzie ochronie konserwatorskiej podlega wieś jako rezerwat urbanistyczny i architektoniczny; kościół parafialny pw. św. Jacka z lat 1853–66 wraz z cmentarzem kościelnym; remiza straży pożarnej z 1920 roku oraz 30 zagród i 79 domów mieszkalnych pochodzących w większości z 2. połowy XIX lub 1. połowy XX wieku.

W gminie Czorsztyn z kolei do rejestru zabytków województwa wpisane są malownicze ruiny zamku z przełomu XIII i XIV wieku oraz drewniany kościół parafialny pw. św. Katarzyny z końca XVI wieku położony w Sromowcach Niżnych.

Na terenie gminy Jabłonka znajduje się kilka wartościowych zespołów. Są to położony w Jablonce kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego z lat 1802–1807; dwa domy mieszkalne z połowy XIX wieku z Lipnicy Ma-

royal privilege allowed the Pieniążek family to establish e.g. Odrowąż, Dział, Pyzówka, Lasek, Leśnica, Ratułów, Skrzypne and Załucze. As a result of continued colonisation in the 17th century the Nowy Targ aldermanship numbered 25 villages¹⁵.

The development of settlement in Podhale was hampered primarily by the policy of Mikołaj Komorowski, the alderman since 1624, who presented a hostile attitude towards settlers. He demanded high fees from the local inhabitants which forced a significant part of them to leave the region. Also the fact that Podhale was no longer strategically significant was not without importance¹⁶. Those problems were exacerbated by the ban on felling trees for new settlements introduced by the king and aldermen reaping profits from export of timber. Because of that new settlements had to be located in already existing clearings, most frequently in the direct vicinity of the already functioning villages.

Settlement in Podhale developed gradually in the course of several centuries. Initially it was concentrated in the Dunajec River valley and in the vicinity of Nowy Targ, and then moved to the remaining lands of the region. Among local inhabitants one could encounter people from the lowlands of Poland and Slovakia, as well as Vlach shepherds.

In the 19th century the existing settlement were already so developed that their overpopulation led to spontaneous development of settlement onto uninhabited clearings and meadows¹⁷. Tourism connected with the discovered medicinal properties of springs in Rabka¹⁸ and Szczawnica also began to develop at that time.

Podhale was one of the first Polish territories where the German offensive started during World War II. During the whole war structures of underground army functioned in this area, which besides their military activity also struggled to preserve the national identity among goralis by e.g. conducting underground education.

After the war tourism in Podhale still developed dynamically though, naturally, spas and pensions had been nationalised. More and more local people in service there, consequently abandoning traditional occupations connected with growing plants or breeding animals.

Unfortunately, the development of the region has also threatened the cultural landscape and monuments of Podhale. It is connected with the rapidly growing number of tourists who, frequently in an uncontrolled way, penetrate that region so rich in natural and cultural values, and with the increasing number of inhabitants who often introduce alien and anonymous architecture into it.

HISTORIC RESOURCES IN THE NOWY TARG REGION AND THEIR PROTECTION

In the Nowy Targ region there are over 100 monuments of architecture and urban design entered into the Voivodeship register of immovable monuments¹⁹.

In the municipality of Czarny Dunajec plenty of historic objects can be found e.g. in Chochołów, where the

Ryc. 3. Widok na kościół pw. Trójcy Przenajświętszej w Czarnym Dunajcu. Fot. autor, 2016

Fig. 3. View of the church of the Holy Trinity in Czarny Dunajec. Photo: author, 2016

Ryc. 4. Widok na kościół pw. Michała Archanioła w Zubrzyca Górnej. Fot. autor, 2016

Fig. 4. View of the church of Archangel Michael in Zubrzyca Górna. Photo: author, 2016

łej; drewniany kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela z 1650 roku i XVIII-wieczna farbiarnia z Orawki; kościół parafialny pw. św. Marcina z 1767 roku wraz z plebanią, cmentarz żydowski z przełomu XIX/XX oraz drewniany dom z 1830 roku z Podwilka, a także zespół dworski Moniaków z XVIII-XX oraz 3 zagrody z Zubrzyca Górnej.

W gminie Krościenko nad Dunajcem warto wymienić zabytkowy drewniany kościół parafialny pw. św. Marcina z Grywałdu, datowany na wiek XV, oraz

village is under conservation protection as an urbanist and architectonic reserve; the parish church of St. Jack from the years 1853–1866 with the churchyard; the fire station from 1920 and 30 homesteads and 79 dwelling houses dated largely to the 2nd half of the 19th or the 1st half of the 20th century.

In Czorsztyń municipality, the picturesque ruins of a castle from the turn of the 13th and 14th century, and the wooden parish church of St. Katharine from the end of

zabudowę samego Krościenka, na terenie którego pod ochroną konserwatorską znajdują się: kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych z XVI wieku; ruiny zamku Pieniny z 2. poł. XIII wieku; zespół plebański na Luboniu z połowy XIX wieku; 7 domów mieszkalnych w większości z 1. połowy XIX wieku oraz dawna poczta.

W gminie Lipnica Wielka do rejestru zabytków województwa wpisany jest jedynie kościół parafialny pw. św. Łukasza Ewangelisty z 2. połowy XVIII wieku oraz przykościelny cmentarz.

Szczególne nagromadzenie obiektów zabytkowych występuje na terenie gminy Łapsze Niższe. W Falsztynie do rejestru zabytków wpisany jest zespół dworski z początku XX wieku, a we Frydmanie kościół parafialny pw. św. Stanisława z XIV wieku oraz XVI-wieczny zespół dworski. Na terenie Kacwina ochronie konserwatorskiej podlega kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych z wieku XV. Podobnie w Łapszach Niższych oraz Łapszach Wyższych do rejestru zabytków wpisane zostały kościoły parafialne. Na terenie Niedzicy pod opieką wojewódzkiego konserwatora zabytków znajduje się kościół parafialny pw. św. Bartłomieja z wieku XV, kaplica pw. św. Michała Archanioła z wieku XVIII, kaplica pw. św. Rozalii z połowy XVIII, cmentarz rodzinny Salamonów z 1936 roku oraz zamek z około 1290 roku wraz z zabudową gospodarczą. W Trybszu z kolei ochronie podlega drewniany kościół pw. św. Elżbiety z XVI wieku.

Podobnie jak w Gminie Łapsze Niższe, także na terenie gminy Nowy Targ znajduje się wiele wartościowych kulturowo obiektów. W Dębnie Podhalańskim szczególnie cenny jest drewniany kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła z XV wieku wraz z cmentarzem. W Harklowej do rejestru zabytków wpisano kościół parafialny pw. Narodzenia NMP z przełomu XV/XVI wieku, XVIII-wieczną bramę dworską oraz lamus. W Krempachach oraz Ludźmierzu ochronie podlegają kościoły parafialne. Z kolei z terenu Łopusznej do rejestru zabytków wpisany jest zespół dworski z XVIII wieku. W Nowej Białej ochronie podlega kościół parafialny pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej z połowy XVIII wieku (wraz z cmentarzem) oraz kaplica pw. św. Marii Magdaleny, również z wieku XVIII. Należy też wspomnieć o szalaszach mieszkalnych oraz gospodarczych, które zachowały się jeszcze na Polanie Chowańcowej, Kałużnej, Stusy i Zbuliny.

W mieście Nowy Targ do rejestru zabytków województwa wpisany jest kościół parafialny pw. św. Katarzyny z XIV wieku wraz z cmentarzem oraz dzwonnica; drewniany kościół cmentarny pw. św. Anny z XVI wieku, dawne więzienie, zabytkowa drewniana willa z początku XX wieku oraz gimnazjum im. Goszczyńskiego z lat 1905–1908.

Na terenie gminy Ochotnica Dolna „obiekty rejestrowe” znajdują się w trzech miejscowościach. W Ochotnicy Dolnej ochronie podlega zespół młyński; w Ochotnicy Górnej dom mieszkalny 1. połowy XIX wieku; w Tylmanowej: drewniany kościół parafialny pw. św. Mikołaja z dzwonnica, cmentarzem i ogrodzeniem oraz zespół dworski z połowy XIX wieku.

W gminie Raba Wyżna ochronie konserwatorskiej podlegają m.in. takie obiekty, jak kościół parafialny

z 16th century located in Sromowce Niżne have been listed in the voivodeship monument register.

In the Jabłonka municipality there are several valuable complexes. They include: the parish church of Transfiguration of Jesus from the years 1802–1807 located in Jabłonka; two dwelling houses from the mid-19th century in Lipnica Mała; a wooden parish church of St. John the Baptist from 1650 and the 18th-century dyeworks in Orawka; a parish church of St. Martin from 1767 with its vicarage, a Jewish cemetery from the turn of the 19th – 20th century and a wooden house from 1830 in Podwilk, as well as the manorial complex of the Moniak family from the 18th – 20th century and 3 homesteads from Zubrzyca Górna.

In the municipality of Krościenko on the Dunajec it is worth mentioning a historic wooden parish church of St. Martin in Grywałd, dated to the 15th century, and buildings in Krościenko itself where under conservation protection are: the parish church of All Saints from the 16th century; ruins of the Pieniny castle from the 2nd half of the 13th century; the vicarage complex on Lubon from the mid-19th century; 7 dwelling houses mostly from the 1st half of the 19th century, and the former post office.

In the Lipnica Wielka municipality only the parish church of St. Lucas the Evangelist from the 2nd half of the 18th century and the churchyard are listed in the voivodeship monument register.

Historic objects are particularly numerous in the area of the Łapsze Niższe municipality. In Falsztyn a manor complex from the beginning of the 20th century is listed in the monument register, and in Frydman it is the parish church of St. Stanislaw from the 14th century and a 16th-century manor complex. In Kacwin the parish church of All Saints from the 15th century is under conservation protection. Similarly in Łapsze Niżne and Łapsze Wyżne parish churches were entered into the monument register. In Niedzica the parish church of St. Bartholomew from the 15th century, the chapel of St. Archangel Michael from the 18th century, the chapel of St. Rosalie from the mid-18th century, a cemetery of the Salamon family from 1936 and the castle from around 1290 with its utility buildings are in the care of the Voivodeship Monument Conservator. In Trybsz a wooden church of St. Elizabeth from the 16th century is under conservation protection.

Like in the Łapsze Niższe municipality, also in the municipality of Nowy Targ there are many culturally valuable objects. In Dębno Podhalańskie particularly valuable is a wooden parish church of St. Archangel Michael from the 15th century with the churchyard. In Harklowa the parish church dedicated to the Nativity of the Theotokos from the turn of the 15th and 16th century, an 18th-century gate to the manor and the granary have been entered in the monument register. In Krempachy and Ludźmierz parish churches are under protection. Then, in Łopuszna a manor complex from the 18th century is listed in the monument register. In Nowa Biała the parish church of St. Catherine of Alexandria from the mid-18th century (with its churchyard) and

pw. św. Stanisława Biskupa z 1665 roku wraz z cmentarzem, kaplica rodziny Zduniów z 2. poł. XIX wieku, kaplica Trzeciego Upadku Jezusa z końca XIX wieku oraz zespół dworski z początku XX wieku zlokalizowane w Rabie Wyżej, park dworski z końca XIX położony w Rokicinach Podhalańskich oraz obiekty zabytkowe z Sieniawy: drewniany kościół pw. św. Antoniego Padewskiego z 1740 roku wraz z cmentarzem oraz XVII-wieczny zespół dworski.

Pokaźny zasób dziedzictwa kulturowego jest zlokalizowany na terenie gminy i miasta Rabka Zdrój. W Chabówce do rejestru zabytków wpisany jest drewniany kościół pw. Świętego Krzyża na Obidowej, datowany na połowę XVIII wieku, oraz zabudowa Rabki Zdroju w postaci zespołu kościoła parafialnego pw. św. Marii Magdaleny z początku XX wieku, zespołu „starego” kościoła pw. św. Marii Magdaleny z początku wieku XVII, kaplicy grobowej Juliana Zubrzyckiego, zespołu dworca kolejowego, zespołu zabudowy zagrodowej z przełomu XIX/XX oraz 11 zabytkowych willi uzdrowskich.

Na terenie gminy Spytkowice do rejestru zabytków wpisany został zespół kościoła parafialnego pw. Niepokalanego Poczęcia NMP z lat 1758–176 oraz dawna karczma z połowy XVIII wieku.

W gminie Szaflary z kolei pod opieką konserwatorską znajduje się kościół parafialny pw. św. Andrzeja z lat 1799–1806 wraz z cmentarzem, ruiny zamku (grodzisko średniowieczne) z przełomu XIII/XIV, pawilon widokowy z 2. połowy XVIII, wieki, ogród dworski oraz drewniana chałupa Anny Doruli z połowy XIX wieku.

Obiekty zabytkowe gminy Szczawnica zlokalizowane są przede wszystkim na terenie uzdrowiska. Są to m.in. kaplica pw. MB Częstochowskiej z lat 1867–76, kaplica pw. Najśw. Marii Panny z lat 1844–46; cmentarz parafialny tzw. stary z około 1870 roku, kaplica grobowa Szalay'ów z 1870 roku, 12 willi z końca XIX i początku XX wieku, 2 altany uzdrowskie, 2 sanatoria, 2 drewniane domy oraz 2 pensjonaty. W Szczawnicy-Jaworkach z kolei znajduje się zabytkowa cerkiew greckokatolicka pw. św. Jana Chryzostoma z końca XVIII wieku wraz z cmentarzem.

Opisane wyżej najważniejsze elementy zasobu dziedzictwa kulturowego Ziemi Nowotarskiej podlegają ochronie ze względu na wpis do rejestru zabytków nieruchomości województwa małopolskiego. Jest to jedna z czterech, obok uznania za pomnik historii, utworzenia parku kulturowego oraz ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, form ochrony obiektów zabytkowych w ramach Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Rejestr zabytków dla obiektów znajdujących się na terenie danego województwa prowadzi właściwy wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru, na mocy ustawy, wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek²⁰.

Prócz wyżej wymienionych w Ustawie form ochrony wartościowych obiektów i przestrzeni należy wspomnieć także o Gminnej Ewidencji Zabytków, którą prowadzi gmina pod kontrolą Wojewódzkiego Konserwatora

the chapel of St. Mary Magdalene, also from the 18th century, are under conservation protection. One also ought to mention dwelling and utility shacks which have been preserved in Polana Chowańcowa, Kałużna, Stusy and Zbuliny.

In the city of Nowy Targ the parish church of St. Katharine from the 14th century with its churchyard and bell tower; a wooden cemetery church of St. Anne from the 16th century, the former gaol, a historic wooden villa from the beginning of the 20th century and the S. Goszczyński Gymnasium from the years 1905–1908 are listed in the voivodeship monument register.

In the municipality of Ochotnica Dolna “registered objects” can be found in three villages. In Ochotnica Dolna the mill complex is under protection; in Ochotnica Górna it is a dwelling house from the 1st half of the 19th century; while in Tylmanowa it is a wooden parish church of St. Nicholas with a belfry, churchyard and the fence, as well as a manor complex from the mid-19th century.

In the Raba Wyżna municipality under conservation protection are such objects as e.g. the parish church of St. Stanisław the Bishop from 1665 with the churchyard, the chapel of the Zduń family from the 2nd half of the 19th century, the chapel of the Third Fall of Jesus from the end of the 19th century and the manor complex from the beginning of the 20th century located in Raba Wyżna; the manor park from the end of the 19th century located in Rokiciny Podhalańskie and historic objects from Sieniawa: a wooden church of St. Anthony of Padua from 1740 with the churchyard and the 17th-century manor complex.

Considerable resources of cultural heritage are to be found within the municipality and town of Rabka Zdrój. In Chabówka a wooden church of the Holy Cross on Obidowa dated to the mid-18th century is listed in the monument register, as well as the buildings in Rabka-Zdroj in the shape of the parish church complex dedicated to St. Mary Magdalene from the beginning of the 20th century, the complex of the “old” church of St. Mary Magdalene from the beginning of the 17th century, the burial chapel of Julian Zubrzycki, the railway station complex, the homestead complex from the turn of the 19th and 20th century, and 11 historic health resort villas.

In the Spytkowice municipality the complex of the parish church dedicated to the Immaculate Conception of Virgin Mary from the years 1758–1776, and the former tavern from the mid-18th century have been entered into the monument register.

In the municipality of Szaflary under conservation protection are: the parish church of St. Andrew from the years 1799–1806 with the churchyard, ruins of a castle (medieval hill fort) from the turn of the 13th and 14th century, a viewing pavilion from the 2nd half of the 18th century, a manor garden and a timber cottage of Anna Dorula from the mid-19th century.

Historic objects in the municipality of Szczawnica are located primarily within the health resort. They include e.g. the chapel of Our Lady of Częstochowa

Ryc. 5. Widok na kościół pw. św. Katarzyny w Nowym Targu. Fot. autor, 2016

Fig. 5. View of the church of St. Katharine in Nowy Targ. Photo: author, 2016

Zabytków. Na terenie Ziemi Nowotarskiej ewidencję założyły już wszystkie gminy, dzięki czemu krajobraz kulturowy tej części Podhala jest lepiej chroniony.

W podsumowaniu niniejszej pracy należy wspomnieć, że na terenie Ziemi Nowotarskiej znajduje się jeden szczególnie cenny obiekt. Został on wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO. Jest to drewniany kościół pw. św. Michała Archanioła w Dębnie, który wraz z pięcioma innymi świątyniami (w Binarowej, Lipnicy Murowanej, Sękowej, Haczowie i Bliznym) umieszczono na Liście w 2003 roku pod wspólnym wpisem „Kościoły drewniane Polski Południowej”²¹.

Scharakteryzowany wyżej zasób dziedzictwa kulturowego Ziemi Nowotarskiego dowodzi, iż zajmuje ona miejsce szczególne na mapie kulturowej Polski. Zasób ten, chociaż wciąż jest dość obszerny, zaczyna na naszych oczach zanikać, a z nim charakterystyczna dla tej ziemi kultura związana m.in. z formą architektoniczną, materiałem budowlanym i skalą. Odpowiedź, jak temu zjawisku przeciwdziałać, nie jest prosta, bo częściowo związane jest ono z postępek, którego się nie zatrzyma i który sam w sobie nie jest zjawiskiem negatywnym. Rozwiązania należy szukać m.in. w edukacji społeczeństwa, aby rozumiało ono potrzebę ochrony i zachowania swojego dziedzictwa także dla przyszłych pokoleń.

from the years 1867–1876, the chapel of the Blessed Virgin Mary from the years 1844–1846; the so called old parish cemetery from around 1870, the burial chapel of the Szalay family from 1870, 12 villas from the end of the 19th and the beginning of the 20th century, 2 spa garden houses, 2 sanatoriums, 2 wooden houses and 2 pensions. In Szczawnica – Jaworki there is a historic Greek-Catholic church dedicated to St. John Chrysostom from the end of the 18th century with the churchyard.

The above described most important elements of the cultural heritage in the Nowy Targ region are protected because they have been entered into the immovable monument register of the Lesser Poland Voivodeship. It is one of the four forms of protecting historic objects under the Monument Care and Protection Act, besides acknowledging one as a monument of history; establishing a cultural park or establishing its protection in the local spatial development plan. The monument register for objects located within the territory of a given voivodeship is kept by the appropriate Voivodeship Monument Conservator. According to the Act, an immovable monument is entered into the register based on the decision issued routinely by the Voivodeship Monument Conservator, or on application of the owner of the immovable monument or the perpetual lessee of the land where the monument is located²⁰.

Besides the above forms of protecting valuable objects and spaces mentioned in the Act, one ought to mention the County Monument Records which is kept by municipalities under the supervision of the Voivodeship Monument Conservator. In the Nowy Targ region the Records have been established in all municipalities owing to which the cultural landscape of this part of Podhale is better protected.

In conclusion to this article, it ought to be mentioned that there is one particularly valuable object located in the Nowy Targ region, which was entered into the UNESCO List of World Cultural and Natural Heritage. It is the wooden church dedicated to St. Michael Archangel in Dębno, which together with five more churches (in Binarowa, Lipnica Murowana, Sękowa, Haczow and Blizny) was entered into the List in 2003 under a shared entry “Wooden Churches of Southern Poland”²¹.

The cultural heritage resources of the Nowy Targ region which were described above prove that the area occupies a special place on the cultural map of Poland. Though still quite abundant, the resources begin to vanish before our very eyes, and with them the culture characteristic for the area connected e.g. to the architectonic form, building material and scale. The answer how to counteract this phenomenon is not simple, since it is partially associated with the progress which cannot be stopped and which in itself is not a negative feature. Solutions must be sought e.g. in educating the community so that they understand the necessity to protect and preserve their heritage for future generations.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Cabalska M. Pradzieje Nowego Targu i okolicy. W: Dzieje miasta Nowego Targu, M. Adamczyk (red.), Wyd. Podh. Tow. Przyjaciół Nauk w Nowym Targu, Nowy Targ, 1991.
- [2] Furtak B. Osadnictwo Nowotarżczyzny (do końca XVII wieku). W: Dzieje miasta Nowego Targu, M. Adamczyk (red.), Wyd. Podh. Tow. Przyjaciół Nauk w Nowym Targu, Nowy Targ, 1991.
- [3] Kuraś S. Zbiór dokumentów małopolskich. T. IV, Kraków, 1969.
- [4] Kuśnierz K., Kuśnierz-Krupa D. Revalorization of historic wooden pension in Polish health resort Rabka Zdroj. In: SAHC 2014, F. Peña, M. Cháve (red.), Mexico City, 2014.
- [5] Kuśnierz-Krupa D. Skawina w Średniowieczu. Zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne. Wyd. PK, Kraków, 2012.
- [6] Marcinek R., Myczkowski Z. Wśród cudów świata. Wiadomości Konserwatorskie 2003;13.
- [7] Rafacz J., *Dzieje i ustrój Podhala nowotarskiego*, Warszawa 1935;
- [8] Rydlewski J., Valde-Novak P. Z najdawniejszej przeszłości Orawy. Wierchy 1982;51.
- [9] Władawski J. Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku. Wyd. MON, Warszawa, 1973.

¹ J. Rydlewski, P. Valde-Novak, *Z najdawniejszej przeszłości Orawy*, „Wierchy” nr 51, 1982, s. 7–25, passim.

² M. Cabalska, *Pradzieje Nowego Targu i okolicy*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, M. Adamczyk (red.), Wyd. Podh. Tow. Przyjaciół Nauk w Nowym Targu, Nowy Targ 1991, s. 17.

³ Ibidem, s. 22–23.

⁴ Ibidem, s. 25–26.

⁵ Ibidem, s. 26–27.

⁶ J. Rafacz, *Dzieje i ustrój Podhala nowotarskiego*, Warszawa 1935, s. 8.

⁷ S. Kuraś, *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. IV, Kraków 1969, nr 873.

⁸ M. Cabalska, *Pradzieje Nowego Targu i okolicy*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, op. cit., s. 29.

⁹ Ibidem.

¹⁰ B. Furtak, *Osadnictwo Nowotarżczyzny (do końca XVII wieku)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, M. Adamczyk (red.), Wyd. Podh. Tow. Przyjaciół Nauk w Nowym Targu, Nowy Targ 1991, s. 34.

¹¹ D. Kuśnierz-Krupa, *Skawina w Średniowieczu. Zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne*, Wyd. PK, Kraków 2012, s. 30.

¹² B. Furtak, op. cit., s. 34.

¹³ Ibidem, s. 35.

¹⁴ J. Władawski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Wyd. MON, Warszawa 1973, s. 20–21.

¹⁵ B. Furtak, op. cit., s. 35–37.

¹⁶ Ibidem, s. 37.

¹⁷ Ibidem, s. 37–39.

¹⁸ K. Kuśnierz, D. Kuśnierz-Krupa, *Revalorization of historic wooden pension in Polish health resort Rabka Zdroj*, [w:] SAHC 2014, F. Peña, M. Cháve (red.), Mexico City 2014, s. 2–3.

¹⁹ Narodowy Instytut Dziedzictwa, stan z 2016 r.

²⁰ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. (z późniejszymi zmianami) o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [w:] Internetowy System Aktów Prawnych Sejmiku RP.

²¹ R. Marcinek, Z. Myczkowski, *Wśród cudów świata*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 13/2003, s. 5–8.

Streszczenie

W artykule przedstawiono historię Ziemi Nowotarskiej będącej częścią Podhala oraz zasób jej dziedzictwa kulturowego. Ziemia Nowotarska położona jest w województwie małopolskim i generalnie można utożsamiać ją z terenem obecnego powiatu nowotarskiego. Ziemię Nowotarską zamieszkuje szereg grup etnicznych, takich jak Orawiaci, górale podhalańscy, górale spiscy, górale szczawnicki, Rusini Szlachtownscy oraz górale beskidowi, a każda z nich posiada charakterystyczne dla siebie elementy kultury ludowej. Dzięki takiej różnorodności kulturowej opisywany obszar jest wyjątkowy pod względem liczby i wartości obiektów zabytkowych, które należy chronić i o które należy dbać.

Abstract

The article presents the history of the Nowy Targ region which is a part of Podhale, and its cultural heritage resources. The Nowy Targ region is located in the Lesser Poland Voivodeship and generally can be identified with the area of the present-day Nowy Targ County. The Nowy Targ region is inhabited by several ethnic groups, such as Oravians; Podhale Gorals; Spisz Gorals; Szczawnica Gorals; Szlachtowa Ruthenians and Beskid Gorals, and each of them possesses characteristic elements of folk culture. Thanks to such cultural diversity the described area is unique in the respect of number and value of historic objects which ought to be protected and taken care of.